

مشارکت زیست‌محیطی زنان برای توسعه پایدار شهری

محلله‌های یوسف‌آباد، نظام‌آباد شمالی، و حشمتیه تهران

بتول مجیدی خامنه

عضو هیئت علمی دانشکده علوم زمین دانشگاه شهید بهشتی

کلیدواژگان:

مشارکت زنان، مشارکت زیست‌محیطی، توسعه پایدار، محلات تهران

چکیده

بهره‌گیری از مشارکت زنان در برنامه‌های توسعه و حفظ محیط زیست یکی از بحث‌های تازه و در عین حال جدی اجلاس زمین (ریو) بوده است. اصل بیستم قطعنامه این اجلاس بر مشارکت فعال زنان تأکید داشت. در دستور کار ۲۱ از کلیه کشورهای عضو سازمان ملل متحد خواسته شد در سیاست‌های کلی خود سهم بیشتر و مؤثرتری برای زنان در برنامه‌ریزی‌های توسعه (تصمیم‌گیری، برنامه‌ریزی، مدیریت) در نظر گیرند و موانع مشارکت آنان را در حرکت‌های زیست‌محیطی برطرف کنند.

از آنجا که پایداری جهان در گرو پایداری شهرهاست، در این پژوهش برآنیم اهمیت و ضرورت مشارکت زیست‌محیطی زنان را — که نیمی از جمعیت شهر را تشکیل می‌دهند، نقش مهمی در تعیین الگوی مصرف خانوار شهری بر عهده دارند، و می‌توانند کمک مؤثری به امر بازیافت و کاهش نیاز به مواد اولیه، و نیز کاهش حجم زایدات تولیدشده و کاهش آلودگی‌ها بر عهده داشته باشند — با توجه به

دیدگاه توسعه پایدار و رویکرد مشارکت مردمی نشان دهیم. زیرا حفظ محیط زیست از جمله اهداف اصلی توسعه پایدار به حساب می‌آید.

مقدمه

بی‌تردید جامعه شهری امروزی جامعه‌ای است به شدت مصرف‌گرا و بدین ترتیب زنان، که در حقیقت مدیران واقعی حفظ محیط طبیعی به شمار می‌آیند و به تعبیری ارتباط نزدیک‌تری با محیط خود دارند، می‌توانند با انتخاب مناسب الگوی مصرف خانواده نقشی مهم در حفظ محیط زیست شهر بر عهده داشته باشند. الگوی مصرف خانواده در جامعه براساس تولید سرانه زباله، شیوه خرید، مصرف مواد اولیه و ... بررسی می‌شود.

آمارهای موجود در زمینه تولید زباله در سطح کشور نشان می‌دهد که تنها در نقاط شهری روزانه ۳۱ هزار تن زباله تولید می‌شود که حدود ۷۰ درصد آن را پسماندهای غذایی (مواد آلی) تشکیل می‌دهد.^۱ از این

۲. سازمان حفاظت از محیط زیست، *زن و توسعه پایدار*، ص ۸۷
۳. مهری سادات علوی‌نسب. *پازلی در باره ارزش‌های بازیافت*، ص ۴.
۴. مظفر صرافعی. «شهر پایدار چیست؟»، ص ۸

5. See: M. Breheny. "The Compact City: An introduction".

پرسش‌های تحقیق

آیا روند کنونی رشد و توسعه شهر تهران با پایداری آن هم‌سوست؟
 آیا رفتارهای زیست‌محیطی زنان با ویژگی‌های اقتصادی، اجتماعی، و فرهنگی آنان همبستگی دارد؟
 چه اقداماتی لازم است تا مشارکت زنان در حفظ محیط زیست شهری در مسیر توسعه پایدار افزایش یابد؟

مقدار زباله روزانه حدود ۱۰ هزاروپانصد تن در تهران تولید می‌شود. این آمارها نشان‌دهنده میزان بالای تولید زباله و در نتیجه بروز مشکلات فراوان برای دفن بهداشتی زباله است که بر محیط زیست اثر تخریبی دارد و باعث آلودگی خاک، هوا، آب‌های سطحی و زیرزمینی می‌شود.^۲
 با توجه به اینکه حجم عظیمی از زباله‌های شهری از مواد قابل بازیافت نظیر کاغذ، شیشه، پلاستیک و... تشکیل می‌شود، در صورتی که بخشی از آن را از ابتدا شهروندان و به‌خصوص زنان جامعه شهری بازیابی و مورد استفاده مجدد قرار دهند و بقیه نیز برای بازیافت به مسئولان تحویل شود، علاوه بر کاهش حجم زباله به مقدار زیاد (کاهش زباله در مبداء)، در هزینه‌های دفن زباله صرفه‌جویی می‌شود^۳ و در نهایت با کاهش استفاده از منابع اولیه به میزان زیادی از تخریب محیط زیست شهری و آلودگی‌های زیست‌محیطی جلوگیری به عمل می‌آید.

طرح مسئله تحقیق

الگوهای انتخابی سنتی مورد توجه در جهت توسعه اقتصادی از یک سو، و رفتار و عملکرد انسان شهری از سوی دیگر به بروز مشکلات زیست‌محیطی و بوم‌شناختی از جمله آلودگی هوا، آلودگی و کاهش سرانه آب آشامیدنی، مصرف انرژی بیشتر به دلیل تراکم بالای جمعیت و فعالیت زندگی شهری، تولید پسماندها و زباله بیشتر و... منجر شده است.^۴ به همین سبب کنفرانس ریو (۱۹۹۲) با صدور قطعنامه زمین به این نتیجه رسید که چنین الگوی توسعه‌ای در درازمدت و بدون تغییرات اساسی پایدار نخواهد بود و پایداری آن مستلزم توجه به محیط زیست است. به این ترتیب دستور عملی الگوی توسعه پایدار جهانی در قرن بیست و یکم به جامعه انسانی معرفی شد.
 در این میان نقش شهرها و نواحی شهری در کانون توجه محافل علمی و برنامه‌ریزی قرار گرفت و توصیه شد که باید شهرها به عنوان نقاط و کانون‌های اصلی برای حل مشکلات زیست‌محیطی و دستیابی به توسعه پایدار مد نظر قرار گیرند.^۵

مفهوم پایداری شهری و شهر پایدار به دنبال طرح توسعه پایدار مطرح شد که در آن مسائل مهمی چون شناسایی محدودیت‌های توسعه، سالم‌سازی محیط زیست شهری، کاهش حجم ورودی عوامل ناپایدار، تخصیص بهینه

۱. سیروس موسوی. «مجال برای مشارکت»، ص ۵.

که نیمی از جمعیت شهر را تشکیل می‌دهند، در مقابل عامل تأثیرگذار بر محیط زیست و تأثیرپذیر از آن می‌توانند مشارکت سازنده‌ای در حفظ بستر زندگی و فعالیت خود داشته باشند، زیرا طبق نگرش اکوفمینیستی زنان بهتر از مردان می‌توانند از محیط زیست خود محافظت کنند. البته به نقش‌ها، نیازها و توان‌های بالقوه و بالفعل زنان، چنان‌که سزاوار است، توجه نشده و به همین دلیل هنگامی که با موضوع زن و حفظ زیست روبه‌رو می‌شویم، می‌بینیم که نیمی از جمعیت جهان، که به دلیل نوع وظایفشان ارتباط انکارناپذیری با منابع طبیعی و محیط زیست خود دارند و به گونه‌ای نزدیک‌تر و صمیمی‌تر به طبیعت تصویر می‌شوند، به سبب مشکلاتی چون فقر، نبود امکان دستیابی به آموزش و آگاهی‌های لازم زیست‌محیطی و نبود مدیریت و ...، به‌رغم توان‌های خود نتوانسته‌اند نقش مؤثری، آن چنان‌که شایسته آنان است، ایفا کنند.^۹

در این مورد بررسی‌های اولیه نشان می‌دهد که توجه به امر مشارکت شهروندان/ زنان از یک سو ناشی از توسعه شهرنشینی و تغییر سطح و الگوی مصرف به‌مثابه عوامل تشدیدکننده آلودگی محیط زیست شهری، و از سوی دیگر ناتوانی مدیریت شهری در ارائه مطلوب خدمات شهری است.

فرضیه‌های تحقیق

الف) ادامه حیات و پایداری شهر تهران در روال کنونی توسعه آن در معرض تهدید است.

ب) رفتارهای زیست‌محیطی زنان در مورد تخریب یا حفظ محیط زیست به سطح درآمد، سواد، تحصیلات، آگاهی‌های زیست‌محیطی و... آنها بستگی دارد.

ج) در مسیر برنامه‌های توسعه برای شهر تهران ضرورت دارد زمینه‌های لازم برای مشارکت زنان فراهم شود تا آنان بتوانند به صورتی متناسب با نقش خود، در مقام نیمی از ساکنان شهر، تأثیر سازنده‌ای در روند توسعه پایدار داشته باشند.

امکانات و سرانه‌های شهری، اجتناب از تولید بیش از حد ضایعات و بازیافت آن تا حد امکان و... از جمله موارد بحث بوده است. شهرها در گذشته از شاخص‌های مطلوب توسعه برخوردار بودند، ولی امروزه با افزایش انفجاری جمعیت و گسترش فضایی نامتعادل به ضرر ساخت‌های بوم‌شناختی عمل می‌کنند. صاحب‌نظران قرن بیست‌ویکم را عصر حاکمیت شهرها نامیده‌اند؛ شهرهایی که به علت بی‌توجهی به اصول پایه‌ای زیست‌محیطی با مشکلات فراوانی مواجه خواهند بود.

با نگاهی به آمار جمعیت شهرنشین جهان به اهمیت شهرها و معضلات آنها در ناپایداری جهان می‌توان پی‌برد. در حال حاضر حدود نیمی از جمعیت جهان در شهرها زندگی می‌کنند و انتظار می‌رود تا سال ۲۰۲۵ دو سوّم جمعیت جهان در مناطق شهری ساکن شوند (کنفرانس ملل متحد در مورد سکونتگاه‌های انسانی ۱۹۹۶). نهایت اینکه بحث توسعه پایدار شهری از موارد بحث‌انگیز توسعه جهانی امروز و آینده خواهد بود و آنچه مسلم است فشار اصلی حاصل از آلودگی‌ها در شهرهای کشورهای در حال توسعه آثار سوء خود را بیشتر نشان خواهد داد.

تهران یکی از مکان‌های شهری است که تحت تأثیر فرایندهای جهانی اقتصاد و عوامل درون‌زا، در طول قرن اخیر توسعه‌ای بی‌رویه داشته است. جمعیت شهر تهران طی دوره‌ای ۱۳۰ ساله (۱۲۴۶ تا ۱۳۷۵) بیش از ۴۴ برابر شده است.^۷

براساس بررسی‌های انجام‌شده، تهران یکی از آلوده‌ترین شهرهای بزرگ دنیاست، مرکز اصلی آلودگی آن خیابان‌ها و معابر است که با آلوده‌کننده‌های مربوط به حمل‌ونقل شهری و اتومبیل‌های فرسوده و دودزا نه‌تنها فضای عمومی شهر، بلکه سایر نقاط شهر را نیز آلوده می‌کنند.^۸

مسئله زباله‌های خانگی و همچنین زباله‌های صنعتی و بیمارستانی و دفن بهداشتی آنها از مهم‌ترین مسائل محیط زیست شهر تهران به شمار می‌رود. از آنجا که مباحث زیست‌محیطی در توسعه پایدار، نقش تعیین‌کننده‌ای دارد، زنان جامعه شهری،

تأثیر می‌گذارد.

روش تحقیق، جامعه و نمونه آماری

در تحقیق حاضر سعی شده است عوامل مؤثر بر مشارکت زیست‌محیطی زنان تجزیه و تحلیل شود. اطلاعات و آمار مورد نیاز این تحقیق عمدتاً از کار کتابخانه‌ای، مصاحبه و پرسشنامه حاصل آمده است. جامعه آماری این پژوهش کلیه زنان خانوارهای ساکن در شهر تهران را دربرمی‌گیرد. با توجه به وسعت و گستردگی شهر تهران، نمونه‌های بررسی شده از دو منطقه متفاوت (منطقه ۶ و منطقه ۸ شهرداری تهران) از نظر ویژگی‌های جغرافیایی در چهار محدوده مطالعاتی: یوسف‌آباد مرکزی، یوسف‌آباد (غرب کردستان)، نظام‌آباد شمالی، و حشمتیه؛ انتخاب شده است. روش نمونه‌گیری تصادفی و در نتیجه در سطح دو منطقه صد خانوار به صورت تصادفی انتخاب شده است. تجزیه و تحلیل اطلاعات نیز با استفاده از روش‌های آماری توصیفی و همچنین آمار استنباطی از طریق محاسبه ضریب همبستگی با استفاده از نرم‌افزار اسپ‌اس‌اس^{۱۰} صورت گرفته است.

عوامل مؤثر بر مشارکت زیست‌محیطی زنان در محدوده‌های مورد بررسی

در این بخش از پژوهش، صرف‌نظر از شرح ویژگی‌های طبیعی - بوم‌شناختی، اجتماعی - اقتصادی و کالبدی - کارکردی محدوده‌های مورد مطالعه، نتایج بررسی‌ها بیان و سپس فرضیات به آزمون گذاشته می‌شود.

بررسی‌های میدانی و تحلیل‌های آماری مشارکت زیست‌محیطی زنان در دو منطقه شهر تهران، براساس سه دسته عوامل کلی تحت عنوان شاخص‌های اجتماعی - فرهنگی، شاخص‌های اقتصادی، و شاخص‌های سکونت‌آرزیابی شده است. در مورد شاخص‌های اجتماعی - فرهنگی خصوصیات

ردیف	متغیر	نوع متغیر	گروه‌های متغیر
۱	سن	کمی	
۲	تحصیلات	کیفی	دیپلم، لیسانس، فوق لیسانس و بالاتر
۳	وضعیت اشتغال	کیفی	شاغل، غیر شاغل
۴	تعداد فرزندان	کمی	
۵	ساعات اشتغال	کمی	
۶	هزینه مصرفی	کمی	
۷	وضعیت مسکن	کیفی	۱. تک واحدی، ۲. آپارتمان تا ۴ طبقه، ۳. آپارتمان بلندمرتبه، ۴. مجتمع مسکونی
۸	تصرف مسکن	کیفی	۱. ملکی، ۲. استیجاری
۹	مدت سکونت	کمی	۱. تا ۱۰ سال، ۲. ۱۰ تا ۲۰ سال، ۳. ۲۰+ سال
۱۰	میزان مشارکت	کیفی	۱. زیاد، ۲. متوسط، ۳. کم
۱۱	نوع منطقه	کیفی	۱. برخوردار، ۲. غیربرخوردار

شاخص‌ها و متغیرهای تحقیق

در این تحقیق شاخص‌های گوناگون اجتماعی (سن، تحصیلات، تعداد فرزندان، ساعات اشتغال)، اقتصادی (اشتغال، هزینه‌های مصرفی خانوار)، و سکونت (وضعیت مسکن، شیوه تصرف مسکن، مدت سکونت) انتخاب شده است تا بتوان به طور جامع روند و نقش مشارکت زنان را در حفظ محیط زیست شهری تبیین کرد. تحقیق حاضر پژوهشی رفتارسنجی بر مبنای محیط جغرافیایی است که در شاخص‌سنجی و تدوین متغیرها در آن دو هدف اساسی قرار می‌گیرد:

- مشخص کردن عوامل تأثیرگذار بر مشارکت زنان،
- تدوین متغیرها در قالب همبستگی عوامل.

به منظور دستیابی به نتایج جامع متغیرهای کمی و کیفی انتخاب شده است تا روندهای جغرافیایی به‌خوبی تبیین شود. متغیرهای پژوهش براساس نوع به شرح جدول «۱» است. همچنین متغیرها در رابطه و تحلیل همبستگی به صورت متغیرهای مستقل (زمین‌های)، متغیرهای واسطه‌ای و متغیرهای وابسته (اصلی) تعریف شده است. در این مورد متغیرهای زمینه-ای اثرگذار بر متغیر اصلی یعنی مشارکت است. متغیرهای مستقل (سن، تحصیلات، وضعیت اشتغال و...) از طریق متغیر واسطه‌ای (ادراک و آگاهی) بر متغیر وابسته (مشارکت زنان)

ت ۱. متغیرهای کمی و کیفی تحقیق و گروه‌های مربوط به آنها

۶ محمد مهدی عزیزی. «توسعه شهری پایدار، برداشت و تحلیلی از دیدگاه‌های جهانی»، ص ۱۷.
 ۷ حبیب‌الله زنجانی. «جمعیت تهران و آینده آن»، ص ۲۴.
 ۸ کورش فتحی و اجارگاه و محسن فرم‌پینی فراهانی، دانش زیست‌محیطی زنان برای توسعه پایدار، ص ۷۸.

9. See: greenfuse.com 2006

میزان تحصیلات کمتر و در محدوده یوسف‌آباد مرکزی میزان تحصیلات افراد بیشتر بوده است.

از دیگر شاخص‌های اجتماعی تعداد فرزندان است که با توجه به میزان صرف وقت زنان و رسیدگی به امور آنان، از عوامل تأثیرگذار بر میزان مشارکت شمرده می‌شود. معمولاً زنانی که فرزندان کمتری دارند، زمان و فرصت بیشتری برای فعالیت‌های اجتماعی دارند.

در این بررسی ۵۷ درصد نمونه‌ها دو فرزند، ۲۲ درصد یک فرزند، ۱۶ درصد سه فرزند و بقیه، که تعداد بسیار کمی از نمونه‌ها را تشکیل می‌دادند، فرزند کمتری داشته‌اند. در این پژوهش، نقش زنان کم‌فرزند بسیار با اهمیت است و می‌تواند در اقدام به مشارکت زیست‌محیطی آنان مؤثر واقع شود. بیشترین میزان زنان دو فرزندی در منطقه یوسف‌آباد مرکزی بودند. به نظر می‌رسد زنانی که مدت زمان بیشتری سر کار هستند و ساعات حضور آنها در خانه کم است، مشارکت زیست‌محیطی کمتری دارند.

میانگین ساعات اشتغال ۶ ساعت و بیشترین ساعات اشتغال ۱۰ ساعت است. به طور کلی ۶۰ درصد نمونه‌های مطالعه شده شاغل نبودند که در میزان مشارکت آنها می‌تواند تأثیر بگذارد. همچنین ۲۴ درصد نمونه‌ها تا ۶ ساعت اشتغال داشته‌اند.

از شاخص‌های اقتصادی می‌توان به اشتغال یا عدم اشتغال زنان اشاره کرد. مسلماً زنان شاغل با کمبود وقت مواجه‌اند و همکاری زیست‌محیطی کمتری دارند. ولی از طرفی حضور اجتماعی نیز، سبب افزایش آگاهی‌های زنان است و باعث می‌شود که آنان در جریان مسائل روز قرار گیرند و نسبت به آن حساسیت بیشتری به خرج دهند. بیشترین شاغلان مربوط به یوسف‌آباد (غرب کردستان) بود.

میزان هزینه خانوار نیز از شاخص‌های مهم اقتصادی است، زیرا به طور مستقیم میزان درآمد خانوار را نشان می‌دهد. هر چه زنان از نظر اقتصادی در وضعیت بهتری قرار می‌گیرند، ارتباط

فردی زنان چون سن، میزان تحصیلات و تعداد فرزندان و ساعات اشتغال بر میزان مشارکت آنان تأثیر می‌گذارد.

سن زنان نشان‌دهنده ویژگی‌های گوناگونی است، از جمله اینکه تجربه و آگاهی را می‌توان در ارتباط با سن مطرح کرد. از طرفی سن کمتر عامل مثبت تلقی می‌شود و ظرفیت مطلوبی برای آموزش‌های زیست‌محیطی و ارتقای توانمندی‌ها و ایفای نقش‌های حفاظتی از محیط زیست شهر به حساب می‌آید. در نتیجه سن زنان در رفتارهای اجتماعی و ادراک و آگاهی فردی و همچنین رفتارهای زیست‌محیطی نیز نقش مؤثری دارد. در این پژوهش سعی شده است نمونه‌های مورد بررسی از سنین گوناگون انتخاب شود تا نتایج قابلیت شمول و تعمیم به کل جامعه را داشته باشد. میانگین سن پاسخگویان ۳۹ و کمترین سن ۲۶ و بیشترین ۵۸ سال است. بیشترین تعداد زنان در گروه سنی ۳۰ تا ۴۰ سال با ۳۷ درصد کل نمونه‌ها قرار دارند که ظرفیت مثبت و مطلوبی برای گرایش به مشارکت زیست‌محیطی محسوب می‌شود. توزیع این گروه سنی در محدوده یوسف‌آباد مرکزی (۴۲ درصد) بیشتر از سایر مناطق مطالعه شده بود.

میزان تحصیلات در تطور فکری زنان تأثیر دارد. ارزش محیط زیست برای زن تحصیل کرده بیشتر است، زیرا زن تحصیل کرده آشنایی بیشتری با موضوع محیط زیست و اهمیت حفظ آن دارد. همچنین با توجه به نقشی که زنان در مقام پرورش‌دهندگان نسل آینده در جامعه دارند، میزان تحصیلات آنها در رفتارهای زیست‌محیطی فرزندان نیز بسیار مؤثر است. این زنان با آموزش حفظ محیط زیست به فرزندان خود نقش مهمی در فرهنگ‌سازی و نهادینه کردن رفتارهای مشارکتی می‌توانند بر عهده داشته باشند.

کمترین میزان تحصیلات در نمونه‌ها، زیر دیپلم و بیشترین میزان آن فوق لیسانس و دکتری بوده است.

بیشترین میزان نمونه‌ها با ۳۵ درصد دیپلم و ۲۷ درصد لیسانس بود. با توجه به داده‌های پژوهش در محدوده حشمتیه

عنوان	بله	خیر	تاحدودی	جمع	
- آیا تفکیک زباله در منزل انجام می‌شود؟	۲۲	۷۸	۰	۱۰۰	
- آیا رأس ساعت زباله را بیرون می‌گذارید؟	۸۵	۱۵	۰	۱۰۰	
- آیا همکاری‌ای در مورد مسائل محیط زیست محله‌تان دارید؟	۲۰	۸۰	۰	۱۰۰	
- آیا در موقع خرید به بسته‌بندی کالا برای تولید کمتر زباله یا قابلیت بازیافت آن توجه می‌کنید؟	۳۷	۶۳	۱۰	۱۰۰	
- آیا حاضرید کالایی بخرید که از مواد بازیافت‌شده باشد؟	۸۸	۱۲	۰	۱۰۰	
عنوان	زیاد	متوسط	کم	هیچ	جمع
- اگر امکان تفکیک زباله در اختیارتان باشد تا چه حد مایلید که این کار را انجام دهید؟	۴۲	۴۷	۱۰	۱	۱۰۰

عنوان	بله	خیر	جمع		
- آیا تا به حال عبارت بازیافت را شنیده‌اید؟	۹۶	۴	۱۰۰		
- آیا در منزل فضای سبز دارید؟	۵۷	۴۳	۱۰۰		
- آیا به حفظ و نگهداری فضای سبز علاقه دارید؟	۹۰	۱۰	۱۰۰		
- آیا ساعت تحویل زباله را می‌دانید؟	۹۸	۲	۱۰۰		
- آیا فکر می‌کنید مواد شوینده باعث آلودگی آب‌ها می‌شود؟	۹۶	۴	۱۰۰		
عنوان	زیاد	متوسط	کم	هیچ	جمع
- تا چه اندازه به حفظ و نگهداری فضای سبز علاقه دارید؟	۹۰	۹	۱	۰	۱۰۰
- برای مبارزه با حشرات موذی در استفاده از حشره‌کش‌ها و اسپری‌های خوشبوکننده هوای منزل تا چه اندازه به خطرناک بودن آن برای محیط آگاهی و آن را در نظر می‌گیرید؟	۳۷	۴۸	۱۲	۳	۱۰۰

ت ۲. (راست) جدول بررسی میزان درک و آگاهی از مسائل زیست‌محیطی

ت ۳. (چپ) جدول بررسی مشارکت عملی زنان

مسکونی بزرگ زمینه فراهم آوردن امکاناتی برای بازیافت یا استفاده از وسایل مشترک به مراتب آسان‌تر از واحدهای مسکونی تک‌واحدی و واحدهای آپارتمانی کوچک است. ۸۴ درصد نمونه‌ها در آپارتمان‌های تا ۴ طبقه زندگی می‌کرده‌اند. بنابراین، زمینه مشارکت با توجه به وضعیت مسکن پایین است. نتایج حاصل از بررسی شاخص‌های اجتماعی - فرهنگی، اقتصادی، و سکونت‌ی نشان‌دهنده این واقعیت است که محدوده یوسف‌آباد مرکزی، از لحاظ میزان سن، تحصیلات، تعداد فرزندان، درآمد، و مسکن ملکی فضای نسبتاً مناسبی برای حضور زنان در اقدام به مشارکت زیست‌محیطی شهری فراهم می‌کند.

بررسی متغیرهای مشارکتی

در این پژوهش - بر اساس یافته‌های پیش‌گفته - متغیرهای مشارکتی در شش مقوله به شرح زیر بررسی شد.

۱. میزان درک و آگاهی از مسائل زیست‌محیطی

میزان درک و آگاهی از مسائل زیست‌محیطی به‌مثابه متغیر واسطه‌ای تأثیرگذار بر عملکرد زنان با هفت شاخص بررسی

آنان با محیط زیست کمتر می‌شود، ولی از طرفی بهتر می‌توانند به توصیه‌های حفاظت از محیط زیست شهر خود عمل کنند. میانگین هزینه‌های خانوار در کل نمونه‌های بررسی‌شده سه میلیون و ۳۵۸ هزار ریال است. کمترین میزان هزینه یک میلیون ریال و بیشترین میزان آن هفت میلیون ریال ذکر شد. در بررسی قیاسی میزان هزینه‌ها مشخص شد که ساکنان محدوده یوسف‌آباد مرکزی از میزان درآمد بالاتری برخوردارند.

چگونگی تصرف مسکن (ملکی، استیجاری) نیز شاخص کیفی دیگری است که وضعیت اقتصادی خانوار را نشان می‌دهد. ۵۳ درصد خانوارهای نمونه مسکن ملکی و ۴۷ درصد مسکن استیجاری دارند. برخوردار بودن از مسکن ملکی نشان از تعلق خاطر به محله مسکونی و حساسیت نسبت به مسائل زیست‌محیطی دارد. بیشترین مسکن ملکی متعلق به محدوده یوسف‌آباد مرکزی است.

وضعیت مسکن خانوارهای شهری نیز از متغیرهایی است که ممکن است امکانات یا محدودیت‌هایی را برای زنان خانوار در خصوص شیوه مشارکت و همکاری آنان در زمینه برنامه‌ها و طرح‌های گوناگون به وجود آورد. برای مثال، در مجموعه‌های

عنوان	خانم خانه	آقای خانه	همه اعضا	هیچ کس	جمع
- در صورت اقدام به تفکیک زباله، چه کسی این کار را انجام می‌دهد؟	۹۷	۳	۰	۰	۱۰۰

کمبود وقت	نبود سطل‌های جداگانه	مراجعه نکردن مأمور شهرداری	اعتقاد به بی‌اثر بودن	اهمیت و ضرورت تفکیک	ناآگاهی از اهمیت و ضرورت تفکیک	جمع
۳۷٪	۳۰٪	۳٪	۴٪	۲۶٪	۱۰۰٪	
مشکلات زندگی و کمبود وقت	سازش نداشتن اهالی محل با یکدیگر	بی‌علاقگی به موضوع	نداشتن درک صحیح از موضوع	نبود وجود فرهنگ کار گروهی	جمع	
۲۹٪	۴۰٪	۸٪	۲۰٪	۳٪	۱۰۰٪	

شده است (ت ۲). نتایج حاصل از این بررسی‌ها همگی بر آگاهی و آشنایی زنان خانوارهای مورد نمونه در چهار محدوده مطالعاتی با مفاهیم اولیه زیست‌محیطی دلالت دارند.

۲. مشارکت عملی زنان

تجربه‌ها و یافته‌های علمی نشان می‌دهد که همکاری مردم / زنان با مدیریت شهری، علاوه بر کاستن از هزینه‌های شهرداری، بستر رسیدن به اهداف توسعه پایدار را نیز هموارتر می‌کند. بررسی نتایج حاصل از نگرش‌های خانوارهای نمونه تا حد زیادی ظرفیت و آمادگی مشارکت عملی را آشکار می‌سازد. مشارکت عملی زنان از طریق شش شاخص اساسی در جدول «ت ۳» ارزیابی شده است.

نتایج حاصل در چهار محدوده مطالعاتی تقریباً یکسان بود که نشان‌دهنده هم‌ترازی سطوح درک و آگاهی زنان از محیط زیست شهری است.

۳. عملکرد زنان درباره تفکیک زباله

از آنجاکه زنان خانوارهای شهری می‌توانند نقش مهمی را در تفکیک زباله از مبداء بر عهده داشته باشند، سعی شد، به طور مجزا سؤالاتی در این خصوص مطرح شد.

موقفیت طرح‌های بازیافت در گرو افزایش آگاهی‌های زیست‌محیطی زنان و چگونگی تفکیک زباله‌های خشک و تر از طریق آموزش‌های چهره‌به‌چهره و کلاس‌های آموزشی امکان‌پذیر است. براساس بررسی انجام‌شده ۸۶ درصد اقلام تفکیکی نان و برنج، ۴۹ درصد کاغذ و روزنامه و ۳۸ درصد ظروف شیشه‌ای است. تفکیک بیشتر نان و برنج حاکی از عقاید دینی و محترم شمردن نان و برنج به عنوان برکت خداوندی است. ۶۲ درصد زنان مورد بررسی مواد تفکیکی را جلو در منزل می‌گذارند، ۲۴ درصد به دوره‌گردها و ده درصد به مأمور شهرداری می‌دهند و چهار درصد معاوضه می‌کنند یا می‌فروشند.

ت ۴. (بالا) جدول بررسی میزان گرایش اعضای خانوارهای نمونه به تفکیک زباله (درصد)
ت ۵. (وسط) جدول بررسی علت تفکیک نشدن زباله در محدوده‌های مورد بررسی
ت ۶. (پایین) جدول بررسی موانع همکاری با اهالی محل در بهبود محیط زیست محله

نتایج به‌دست‌آمده نشان‌دهنده این واقعیت است که نفع یا عامل اقتصادی برای زنان خانوارهای نمونه مطرح نیست و فقط هدف دفع زباله است.

۵۴ درصد زنان مورد مطالعه زباله‌هایی که نتوانند به‌موقع بیرون بگذارند، تا روز بعد در منزل نگه می‌دارند و ۴۶ درصد از زنان مورد بررسی آن را سر کوچه می‌گذارند. نتایج حاکی از این واقعیت است که بیش از نیمی از جمعیت زنان خانوارهای نمونه گذاشتن زباله را در سر کوچه عمل ناپسندی میدانند.

۴. موانع مشارکت زیست‌محیطی زنان

بررسی شاخص‌های این محور مطالعاتی نیز همگی حاکی از وجود موانعی جهت مشارکت زیست‌محیطی زنان است (ت ۵ و ت ۶). نتیجه اینکه ایجاد زمینه مناسب، افزایش آگاهی از اهمیت و ضرورت تفکیک زباله و... از مهم‌ترین عوامل در تشویق این امر نزد زنان است.

ت ۷. (راست) جدول بررسی الگوی مصرف زنان خانوار شهری (چپ بالا) جدول بررسی راهکارهای ترویج بازیافت ت ۹. (چپ پایین) جدول بررسی راهکارهای کاهش حجم پسماند

عنوان	خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	جمع
- میزان استفاده تان از ظروف یکبار مصرف چقدر است؟	۲۴	۱۷	۲۲	۳۷	۱۰۰
- میزان استفاده شما از نایلکس و ساک‌های پلاستیکی به چه میزان است؟	۲۰	۴۵	۲۳	۱۲	۱۰۰
- آیا بر مصرف صحیح آب تأکید دارید؟	۳۵	۵	۴۰	۲۰	۱۰۰

تبلیغات و آموزش و دادن هدایه	اجبار شهرداری	بی‌علاقگی به موضوع	نصب سطل مخصوص زباله	نصب پوستر تبلیغاتی	جمع
۵۴٪	۱۰٪	۲۰٪	۲۰٪	۱۶٪	۱۰۰٪
کاهش مصرف خرید هوشمندانه	بازیافت	سایر موارد	جمع		
۳۲٪	۱۸٪	۵۰٪	۰٪	۱۰۰٪	

۵. الگوی مصارف زنان خانوار شهری

در این پژوهش سعی شد بر الگوی رفتاری زنان در مورد شیوه عملکرد با عوامل تأثیرگذار بر محیط زیست شهری (مصرف آب، استفاده از ظروف یکبار مصرف، مصرف نایلکس و...) توجه و این مسئله ارزیابی شود. داده‌ها جمله‌ی تأکید بر الزام به تغییر الگوی مصرف خانوارهای شهری دارد. تولید و مصرف ظروف یکبار مصرف در سال‌های اخیر در صنایع بسته‌بندی غذا و نوشابه‌سازی رواج فراوانی یافته است. آثار مخرب این محصولات در محیط زیست بسیار زیاد است.

براساس مطالعات میدانی انجام‌شده، میزان استفاده از وسایل یکبار مصرف خیلی زیاد (۲۴ درصد)، میزان استفاده از نایلکس‌ها و ساک‌های پلاستیکی، که بعد از مدت‌های زیاد در طبیعت تجزیه می‌شود، زیاد (۴۵ درصد) و متوسط (۲۳ درصد) است. این آمارها بیانگر تأثیر زندگی شهرنشینی بر میزان مصرف است.

بسیاری از رفتارهای مصرف نادرست آب منجر به تلف شدن این منبع حیاتی می‌شود. تغییر الگوی مصرف در زمینه آب و حفظ منابع محدود موجود به سود جامعه و نسل‌های آینده است. تنها حدود ۴۰ درصد از زنان اعلام کردند که به طور متوسط بر مصرف صحیح آب در خانواده تأکید دارند. نتایج حاکی از این است که هیچ‌گونه نظارت و هدایتی در الگوی مصرف مشاهده نمی‌شود.

۶. راهکارهای ارتقای مشارکت زنان

یکی از اهداف کاربردی این تحقیق عرضه راهکارهایی برای افزایش آگاهی‌های زیست‌محیطی زنان و چگونگی حفظ محیط زیست شهری است. در این مورد سعی شده است با طرح سؤالاتی راهکارهای این امر از خود زنان پرسیده شود.

بدین ترتیب در این پژوهش مشارکت‌محور راهکارها مبتنی بر نظریات زنان اتخاذ شد تا آنان بتوانند قابلیت عملی و اجرایی داشته باشند و براساس امکانات ویژه آن راهکارها اجرایی شود. با توجه به مطالعات میدانی، از دیدگاه زنان تبلیغات و آموزش از سوی نهادها با ۵۴ درصد نظر موافق با گسترش بازیافت در جامعه دارد. در کاهش حجم پسماند، بازیافت بیشترین امتیاز موافق را در بین نمونه‌ها کسب کرده که نشان‌دهنده نظر موافق زنان با این امر است.

برای کاهش حجم ضایعاتی که در طبیعت دیرتر تجزیه می‌شوند (مثل نایلکس و پلاستیک)، ۶۶ درصد از زنان مورد مطالعه، استفاده از کیسه‌های پارچه‌ای و زنبیل خرید را پیشنهاد کردند که بهتر است برای کاهش مصرف ترویج شود.

از آنجا که شاخص‌های به‌کاررفته در «بررسی متغیرهای مشارکتی»، برای سنجش میزان مشارکت، دامنه یکسانی ندارد، امکان مقایسه کامل آنها نیست. با این‌همه، وجود تفاوت‌هایی بین آنها واقعیت‌هایی را آشکار می‌کند. در این مورد برخی عقیده دارند که رویکرد توسعه پایدار زیست‌محیطی به معنای گسترش

استفاده از کیسه‌های پارچه‌ای و زنبیل خرید	دریافت وجه برای نایلکس پکت کاغذی	استفاده از این کار غیرممکن است	حذف نایلکس از بازار	جمع
۶۶٪	۴٪	۱۰٪	۸٪	۱۰۰٪

ت ۱۰. راهکارهای کاهش استفاده از نایلکس و پلاستیک

همبستگی ساعات اشتغال با میزان مشارکت نیز 0.03 - محاسبه شد.

همبستگی هزینه خانوار با میزان مشارکت مستقیم و میزان آن 0.09 است. مدت سکونت نیز با میزان مشارکت همبستگی مستقیم دارد. همبستگی این دو متغیر نیز 0.01 محاسبه شد. در محاسبه همبستگی بین متغیر میزان مشارکت با متغیرهای کیفی از ضریب Eta استفاده شده است. این ضریب میزان همبستگی شاخص‌های تحقیق را برحسب دامنه معنی‌داری بررسی می‌کند. بر حسب ضریب Eta میزان همبستگی مشارکت با وضعیت اشتغال برابر 0.085 ، میزان همبستگی مشارکت با وضعیت مسکن 0.155 و میزان همبستگی مشارکت با نحوه تصرف مسکن 0.022 است. بنابراین، با توجه به بررسی‌ها و مطالعات میدانی، این شاخص‌ها بر میزان مشارکت تأثیر گذارند و براساس یافته‌های میدانی در نمونه‌های مورد بررسی، دامنه همبستگی شاخص‌ها با میزان مشارکت معنی‌دار است که حاکی از نقش قاطع آنها در روند مشارکت زنان است.

تحلیل واریانسی محدوده‌های جغرافیایی مورد مطالعه

برای بررسی تفاوت‌های فضایی محدوده‌ها، از نظر میزان مشارکت، از آزمون بررسی اختلاف واریانسی استفاده شد. برای بررسی اختلاف واریانسی، معمولاً از شاخص نابرابری میانگین‌ها استفاده می‌شود. ولی در اینجا به دلیل اینکه میانگین به صورت کلی ممکن است همیشه نماینده جامعه نباشد، از شاخص نابرابری

بازیافت، کاهش ضایعات و انتخاب تولیدات سبز برای مصرف است.^{۱۱}

میزان مشارکت در محدوده‌های مورد مطالعه

میزان مشارکت، در محدوده‌های مورد مطالعه، براساس رتبه‌بندی شاخص‌های مشارکتی تعیین شده است. در این مورد، مشارکت به صورت کمی در نظر گرفته شده و رتبه‌های مشارکتی برحسب میزان مشارکت در محدوده‌های گوناگون بررسی شده است.

در محدوده‌ای که میزان مجموع گزینه‌های مشارکتی در آن بیشتر بود، حوزه‌ای در نظر گرفته شد که میزان مشارکت نسبت به سایر نواحی بالاتر بود. مثلاً، در محدوده یوسف‌آباد مرکزی میزان رتبه مشارکت بیش از سایر نواحی محاسبه شد که بر مبنای سطح تحصیلات و میزان برخورداری و تعداد فرزندان متفاوت از سایر نواحی برآورد می‌شود.

تحلیل متغیرها

تحلیل متغیرها با توجه به برآورد کمی و کیفی شاخص‌ها در آزمون‌های آماری انجام شده است. برای برآورد میزان همبستگی و تحلیل تفاوت‌های متغیرها در نواحی مورد بررسی از آزمون‌های همبستگی و تحلیل واریانسی استفاده شده است. در اینجا متغیر وابسته مشارکت زنان با متغیرهای مستقل (زمینه‌ای) همبستگی‌های گوناگونی نشان می‌دهد.

سن زنان با میزان مشارکت همبستگی معکوس دارد و میزان آن 0.1 - است. در این مورد، با توجه به معنی‌داری، همبستگی قابل قبول است. هر چه سن زنان افزایش می‌یابد، میزان مشارکت زیست‌محیطی آنان کمتر می‌شود.

همبستگی متغیر زمینه‌ای تحصیلات زنان با میزان مشارکت مستقیم و میزان آن 0.2 است. همبستگی تعداد فرزندان با میزان مشارکت معکوس و میزان همبستگی این دو متغیر 0.1 - است.

12. S. Mukomo. "On Sustainable Urban Development in Sub Saharan Africa Cities", pp. 263-271
۱۳. سازمان حفاظت محیط زیست. خبرنامه کاهش آلودگی هوای تهران، ص ۲ و ۳.

میانها استفاده شده است. از آنجاکه میانه بیانگر ویژگی‌های ۵۰ درصد جامعه است و قابلیت تعمیم به کل جامعه آماری را دارد، از شاخص میانه در این بررسی استفاده می‌شود تا اختلاف نواحی به‌درستی تعیین شود. با توجه به محاسبه میانه‌ها در بین نواحی، فقط محدوده یوسف‌آباد مرکزی تفاوت‌های معنی‌داری با سایر نواحی مورد مطالعه دارد، به طوری که در سطح اطمینان ۷۰ درصد این محدوده (یوسف‌آباد مرکزی)، از سایر نواحی اختلاف واریانس بیشتری را نشان می‌دهد. بر این اساس میانه‌های این محدوده‌ها عبارت است از:

۱. نظام‌آباد شمالی ۷۲ / ۷۲۷۳

۲. حشم‌تیه ۷۲ / ۷۲۷۳

۳. یوسف‌آباد مرکزی ۸۱ / ۸۱۸۲

۴. یوسف‌آباد (غرب کردستان) ۷۲ / ۷۲۷۳

بنابراین، مشارکت زنان در محدوده جغرافیایی یوسف‌آباد مرکزی به دلیل تفاوت در متغیرهای تحقیق بیش از سایر نواحی است که نشان‌دهنده تأثیر میزان برخورداری و سطح سواد زنان در میزان مشارکت است.

آزمون فرضیات

توسعه پایدار شهری توسعه‌ای است که به نیازهای مردم شهر پاسخ گوید و البته بقا و دوام آن را نیز تضمین کند و در عین حال آب و خاک و هوا — سه عنصر اصلی — را که برای ادامه حیات انسان ضروری است، آلوده و بلااستفاده نکند. شهر پایدار شهری است که تصمیم‌گیران و برنامه‌ریزان شهری آن اقداماتی همه‌جانبه در زمینه استفاده بهینه از فضای شهری، حمل‌ونقل، کاربری اراضی، مصرف انرژی، استفاده پایدار از منابع آب و خاک، تولید زباله و جلب مشارکت شهروندان انجام دهند.^{۱۱} با توجه به مطالعات انجام‌شده، شهر تهران در بسیاری از ابعاد از مرزهای قرمز توسعه فراتر رفته و این امر قطعی است که توسعه بیشتر شهر نابودی بسیاری از مواهب طبیعی آن را به دنبال

11. Younes Mourchid, "Sustainable Development", p. 11.

داشته باشد. آلودگی هوای تهران رتبه جهانی دارد و در بسیاری از روزهای سال از نظر آلودگی هوا از مرزهای حیاتی عبور می‌کند. این مسئله هم نتیجه سیاست‌های نادرست و هم ناشی از موقعیت شهر تهران است. ذرات معلق از جمله آلاینده‌های هوای شهر است. براساس مطالعات دفتر طرح کاهش آلودگی هوای شهر تهران (۱۳۸۵)، هر شهروند تهرانی سالانه بالغ بر نیم کیلوگرم ذرات معلق با قطر کمتر از ۱۰ میکرون وارد ریه خود می‌کند.

با توجه به حرکت دائمی حدود یک میلیون خودرو از ۲/۵ میلیون خودروی موجود در تهران سالانه ۲/۲ میلیارد ساعت عمر شهروندان در ترافیک تلف می‌شود، سالانه ۴۱ میلیون تن گازهای گلخانه‌ای و روزانه ۱۶ تن ذرات لاستیک و... در هوای تهران پخش می‌شود.^{۱۳}

تولید زباله در شهر تهران نیز سرانه بالایی دارد و میزان رشد تولید آن نیز بسیار بالاست. ترکیب زباله‌ها نیز به زیان محیط زیست است و تنها مقدار ناچیزی از آن بازیافت می‌شود. حدود ۷۰ درصد حجم زباله‌های تولیدی شهر تهران را زباله‌های تر تشکیل می‌دهد که به راحتی قابلیت تبدیل به کمپوست را دارد. ۲۵ تا ۲۷ درصد زباله‌ها را نیز زباله خشک (کاغذ، شیشه، پلاستیک و...) تشکیل می‌دهد که می‌توان آنها را مانند اکثر کشورهای دنیا بازیافت کرد. تنگنای منابع آب تهران نیز بر همگان مشخص است و به‌رغم انتقال‌های پرهزینه و برداشت‌های بیش از حد، سرانه آن در حال کاهش است. به‌رغم شکل‌گیری اندیشه مشارکت در تمام ابعاد زندگی، هنوز این گسترش به صورت عملی و جدی مشاهده نمی‌شود و شهروندان تهرانی در اداره امور آن چندان مداخله‌ای ندارند. بنابراین، روند کنونی رشد و توسعه شهر تهران در جهت پایداری آن نیست و رشد آن معضلات زیست‌محیطی را افزایش می‌دهد. نتیجه اینکه فرضیه اول تأیید می‌شود.

این مفهوم هنوز از ابزارهای تحلیلی سودمند، روش‌های عملی و چارچوب نظری مناسب برخوردار نیست. از آنجاکه مشارکت پدیده‌ای ذهنی است، بدون وجود فلسفه‌ای کارساز و راهگشا نمی‌تواند به صورت جزئی از فرهنگ مردم شهر درآید.

نقش شهروندان در تمامی امور اجتماعی روزبه‌روز بیشتر احساس می‌شود و یکی از امور مهم زندگی در جوامع پیشرفته امروزی حفظ محیط زیست شهری است. بهبود و حفظ محیط زیست شهری امری ضروری و پرهزینه برای کلان‌شهرها در کشورهای در حال توسعه است و یکی از مهم‌ترین وظایف مدیریت شهری فراهم کردن شرایط زیست شایسته انسانی در شهرها و توجه به بهبود محیط زیست شهری است.

مسائل محیطی به طور معمول همزمان با گسترش شهرنشینی سریع و افزایش جمعیت شهری حادث شده است، مسائلی از جمله آلودگی هوا، آلودگی آب، تولید و مصرف بیش از حد، تولید زباله و مسئله دفع بهداشتی آن و... این مسائل تأثیر نامطلوبی بر بهداشت عمومی شهروندان و محیط زیست شهری دارد. روشن است با توجه به گستردگی و پیچیدگی مسائل زیست‌محیطی و پرهزینه بودن روش‌ها و ابزارهای مقابله با آن، بهترین گزینه بهره‌گیری از مشارکت مردمی است.

با توجه به توان زنان می‌توان در جهت تحقق بخشی از برنامه‌ها و اهداف توسعه از مشارکت آنان بهره جست. رویارویی با مسائل و مشکلات مبتلابه شهرهای امروزی جهان و از جمله کلانشهر تهران را تنها با بهره‌گیری درست و بهینه از توانها و استعدادهای موجود در شهروندان و از جمله زنان در قالب برنامه‌های مشارکتی می‌توان حل کرد. نتایج این پژوهش حاکی از تمایل زنان به مشارکت در حفظ محیط زیست مشروط بر رفع مشکلات است. در این خصوص ایجاد زمینه مساعد و بسترسازی ضروری به نظر می‌رسد.

در آزمون همبستگی، متغیرها براساس تحلیل آماری با یکدیگر وابسته‌اند. رفتارهای زیست‌محیطی زنان در زمینه مشارکت با متغیرهایی از جمله سن، تحصیلات، تعداد فرزندان وابسته است. همبستگی میزان مشارکت با متغیر سن $0/1-$ ، با تحصیلات $0/2+$ ، با تعداد فرزندان $0/1-$ ، با ساعات اشتغال $0/03-$ ، با هزینه خانوار $0/09+$ محاسبه شد. بنابراین، میزان همبستگی متغیرها در آزمون آماری فرضیه دوم مثبت است. براساس تحلیل آماری، رفتارهای زیست‌محیطی زنان با شاخص‌های تأثیرگذار پژوهش همبستگی دارد.

با توجه به بررسی‌های انجام‌شده، مشارکت زنان وابسته به اقداماتی اساسی و پایه‌ای است. این اقدامات ممکن است در قالب فعالیتهای دولتی و فرهنگی تأثیر زیادی بر رفتارهای مشارکتی زنان داشته باشد. وجود قوانین و مقررات، اقدامات عملی در سطوح مدیریت شهری و فرهنگ‌سازی و تبلیغات، زمینه‌های لازم را برای امکان بالقوه و بالفعل مشارکت زنان را برای حفظ محیط زیست شهری در جهت توسعه پایدار فراهم می‌کند. بنابراین، اقدامات زمینه‌ای و پایه‌ای نظیر فرهنگ‌سازی، تبلیغات از طریق رسانه‌های جمعی، اقدامات سازمان‌یافت و شهرداری برای تشویق زنان به کنترل زباله... نقش موثری در گسترش رفتارهای مشارکتی زنان دارد. زیرا زنان نقش اساسی و محوری در حفظ محیط زیست زندگی خود دارند و می‌توانند رفتارهای مشارکتی را در سطح خانواده الگوسازی کنند.

نتیجه‌گیری

در پارادایم نوین توسعه پایدار مقوله مشارکت از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است. به‌رغم گذشت بیش از سه دهه از طرح مبحث مشارکت از جانب نظریه‌پردازان و دست‌اندرکاران توسعه و تأکید بر ضرورت همکاری مردم عادی در فرایند توسعه، در اکثر برنامه‌های توسعه اندیشه مشارکت کماکان در سطح بسیار آرمان‌گرایانه و ایدئولوژیک باقی مانده است.

چند پیشنهاد

در اینجا پیشنهادهایی با توجه به نتایج بررسی میدانی در شهر تهران عرضه می‌شود:

- آموزش و تبلیغات برای افزایش مشارکت زنان در حفظ محیط زیست گسترش یابد.
- زمینه‌های مشارکت شوراهای محله برای تشویق زنان به بازیافت و نظارت بر آن ایجاد شود.
- تأسیسات لازم برای کمک به بازیافت خانگی و سهولت اجرای آن به کمک زنان تهیه شود.
- فعالیت بخش خصوصی در کمک به بازیافت خانگی و ترویج آن در بین زنان گسترش یابد.
- راهکارهای حفظ محیط زیست و بازیافت خانگی در رسانه‌ها و نیز شوراهای محله به زنان آموزش داده شود.

کتاب‌نامه

ارجمندنیا، اصغر، «سازمان‌های غیر دولتی، راهبرد مشارکت سازمان‌یافته»، مدیریت شهری، سال دوم، ش ۵، ۱۳۸۰.

سازمان حفاظت محیط زیست، *خبرنامه کاهش آلودگی هوای تهران*، ش ۱، ۱۳۸۵.

سازمان حفاظت محیط زیست، *زن و توسعه پایدار*، تهران، ۱۳۷۸.

زنجانی، حبیب الله، «جمعیت تهران و آینده آن»، *محیط‌شناسی*، ش ۱۵، ۱۳۶۸.

سعید نیا، احمد، *مؤاد زاید جامد*، جلد هفتم، انتشارات سازمان شهرداری‌های کشور، ۱۳۸۲.

صرافی، مظفر، «شهر پایدار چیست؟»، مدیریت شهری، ش ۴، ۱۳۷۹.

_____، «بنیاد های توسعه پایدار کلانشهر تهران»، *نشریه داخلی شهروندمداری*، ش ۱۱، ۱۳۸۱.

عزیزی، محمدمهدی، «توسعه شهری پایدار، برداشت و تحلیلی از دیدگاه‌های جهانی»، *صفه*، ش ۳۳، ۱۳۸۰.

علوی‌نسب، مهری‌سادات، *پازلی در باره ارزش‌های بازیافت*، تهران:

سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۸۳.

علوی‌تبار، علیرضا، *بررسی الگوی مشارکت شهروندان*، جلد اول، تهران: سازمان شهرداری‌ها، ۱۳۷۹.

_____، *الگوی مشارکت شهروندان در اداره امور شهرها*، جلد دوم، تهران: سازمان شهرداری‌ها، ۱۳۸۰.

فتحی واجارگاه، کورش و محسن فرمهینی فراهانی، *دانش زیست‌محیطی زنان برای توسعه پایدار*، تهران: دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۲.

کنفرانس ملل متحد در مورد سکونتگاه‌های انسانی، *مشارکت برای محیط زیست شهری*، استانبول، ترکیه ۳ تا ۴ ژوئن ۱۹۹۶.

موسوی، سیروس، «مجال برای مشارکت»، *نشریه شهرداری‌ها*، ش ۴۰، ۱۳۸۱.

Breheny, M., "The Compact City: An introduction", *Built Environment*, 18(4), 1992.

Choguill, C., "Sustainable Cities: Urban Policies for the Future", *Habitat International*, vol. 17, No 3, 1993.

Human Development Report, Oxford University Press, 1993.

Lorentzen, Lois Ann, *Ecofeminism: An Overview*, University of San Francisco and Heather Eaton, Saint Paul University, 2002.

Mies, Maria & Vandana Shiva, *Ecofeminism*, London: Zed Books, 1993.

Mellor, Mary, *Feminism & Ecology*, New York University Press, 1997.

Mukamo, S. *On Sustainable Urban Development in Sub Saharan Africa Cities*, 13 (40), 1996.

Mourchid, Younes, "Sustainable Development", *Science Letters*, vol. 3, N° 3, 2001.

Reduce, Reuse, Recycle Handbook, Environmental Services Department of the Regional Municipality of Ottawa Carleton, 1991.

Shiva, V., *Staying Alive: Women, Ecology and Development*, London: Zed Press, 1988.

www.greenfuse.org.